

Az *-nt-re* végződő igék imperatívuszáról Zrínyi Miklós nyelvén

„Ne bánts a magyart!” Zrínyi Miklósnak *Az török afium ellen való orvosság* című röpiratából származik ez a híres jelszó – csak hogy eredetileg nem így hangzott, mondhatnám, ha hallhattam volna, de hát nem hallhattam, csak leírva láthattam: „Ne bánts a magyart!” (Zrínyi 2003: 1080). A filológia fölfigyelt erre a mai nyelvi kánontól eltérő, Kovács Sándor Ivántól archaikusnak minősített igealakra.

Erről az igealakról szeretnék itt elmondani egyet s más.

Egy másik Zrínyi pamflet, a *Vitéz Hadnagy* II. részében (*Aforizmusok Cornelius Tacitusra*) a 82. szám alatt ezt olvashatjuk: „Ne illesd, ha lehet, az ellenséged kicsin bosszúsággal. A kicsin bosszúság haragot nyit az emberben, és bosszúállást hí. Vagy hogy megronts az ellenségedet, vagy hogy ne piszkáld. Rossz arcucsapás az, akiért kettőt adnak.” (Zrínyi 2003: 333)

A fenti két bekezdésben a *-t* végű igék két alaptípusával találkozhatunk: a rövid magánhangzó + *t* végűeket (a továbbiakban VT) az „illet”, a dentális + *t* végűeket (a továbbiakban DT) a „bánt” és a „ront” képviseli. Sajátságos viselkedésük miatt ezeknek az igéknek az imperatívuszi alakjai (továbbiakban **imp**) érdekelnek bennünket. Egy megjelenés alatt lévő írásomban (Simoncsics 2006) részletesen tárgyaltam a *-t* végű igék jelentés- és alaktanát. Összefoglalva itt csak annyit mondok, hogy VT típus imperatívuszában törlődik a *-t*: „illet”, **imp** *illes-d*, míg a DT típusban megmarad: „dönt”, **imp** *dönts-d*. A két típus közös sajátossága, hogy bennük az **imp** általánosan használt *-j* jele helyett *-s* jelentkezik. Ezt a jelenséget a *-t* képzőnek azzal a tulajdonságával magyaráztam, hogy benne (előtte) egy susogó lappang (§), amely a *-t* törlésekor a fölszínre törve *-s*-ként manifesztálódik, az **imp** *-j*-je pedig hasonló ehhez a susogóhoz: *ille\$t* → (**imp** *-t* törlés) → *ille\$*- (*-s* manifesztálódás) → *illes-* (*-j* hasonulás) → *illes-s*.¹ A *-t* igevég nem egyszerű hangtani sajátosság, hanem jelentéstani funkciója van: műveltető képző, amelynek a törlése is jelentéstani okra vezethető vissza. Ez az ok pedig a műveltetés és a parancsolás egymást kizáró viszonya, amit legegyszerűbben így foglalhatunk össze: ha műveltetünk, nem parancsolhatunk, ha parancsolunk, nem műveltethetünk. Másképpen: a műveltetés és parancsolás kiegészíti egymást, viszonyuk egymást kiegészítő, azaz komplementáris disztribúció. Az az egész, amit

¹ A kb. 1400 *-t* végű ige között egyetlen manifeszt susogó + *t* végű ige akad, s ez a „fest”. A V\$T igéket mind a „fest” analógiájára ragozzuk, pl.: „fest” : *fes-s* : *fes-se-d* : *fes-d* :: „vet” : *ves-s* : *ves-se-d* : *ves-d* stb.

műveltetés és parancsolás együtt alkotnak, nem más mint a közvetett cselekvés. Tehát: akár „csináltatok” egy ruhát, akár azt mondom neked, hogy „csinálj egy ruhát”, egyik esetben sem én csinálom a ruhát, noha mindkét esetben közöm van a ruhacsináláshoz. Az első esetben, a műveltetés esetében, mondhatom úgy, nyelvileg is jelen vagyok, a második esetben azonban, amikor parancsot adok, csak testileg vagyok jelen, nyelvileg nem. Ezen a komplementáris disztribúción alapul a műveltető *-t* törlése imperatívuszban.

A fenti típusokat most már megadhatjuk pontosabb átírásban is: V\$T, ill. D\$T. A határozott paradigma imperatívuszának ún. rövid alakját általában az jellemzi, hogy az igetőhöz közvetlenül kapcsolódik a második személy ragja (~ törlődik belőle az **imp** *-ja/-je* jele): *vár-ja-d* → *vár-[]-d* → *vár-d*. A *-t* végű igék imperatívuszának azonban rövid alakjában is a manifeszt susogó végű *tő* jelentkezik: „illet” → *illes-se-d* → *illes-[]-d* → *illes-d*. A D\$T igék imperatívuszi alakjaiban viszont nem törlődik a *-t*. Miért? Az ok ezúttal muszkuláris-fonetikai: a dentálisok (*n*, *l*, *r*) és a kriptodentálisok (az *-ít* képző *í*-jében és a *-t*-t megelőző néhány más hosszú magánhangzóban, pl. a „tát” *-á*-jában lappangó mássalhangzó) és a *-t* között fennálló dentális vonzás a főlshínen tartja a *-t*-t, holott a mélyben a törlés megtörtént, mert a jelentéstani ok (a műveltetés és parancsolás komplementáris disztribúciója) itt is, mint a többi *-t* végű ige esetében, változatlanul fennáll. Ennek a nyelv mélyéből jövő „üzenetnek” a jele, hogy az **imp** *-j*-je mégis *-s*-ként jelentkezik e típusban is: „ront” → **imp** *ront-s*.

A *Vitéz Hadnagy*ból való idézetben „Vagy hogy megronts az ellenségedet, vagy hogy ne piszkáld” párhuzamosság áll fenn a „ronts” és a „piszkáld” alakok között, amely arra a jelentéstani sajátosságra van alapozva, amit tárgyhatározottságnak nevez a magyar nyelvészeti irodalom. Lényege: határozott tárgy határozott igei paradigmát választ ki, határozott tárgy pedig csak harmadik személyű lehet. Itt ez a föltétel megvan, a tárgy („az ellenségedet”) harmadik személyű határozott névelős szerkezet, amellyel határozott igealakok járnak, mint amilyen a „ne illesd”, „ne piszkáld”. És mégis: „megronts”!²

Az alanyi és tárgyas ragozás néven emlegetett határozott és általános igei paradigmák használatának jelentéstani föltételei lényegében már kialakultak a magyar nyelv írásos emlékeinek kezdetére, amint a XIV. század elejéről származó *Ó-magyar Mária siralom* alábbi sorából kitetszik:

² Továbbá még ugyancsak a *Vitéz Hadnagy*ból: „Csak hiában a paraszt a kapanyelet tudja forgatni, és a vitézség nem őneki való, és nem is hozzá illik. Taníts meg bár, valamint akard, adj oly fegyvert nekie, amint tudod, de ő semmiképpen hozzá nem tudja magát alkalmaztatni” (Zrínyi 2003: 337), valamint a *Török áfium ellen való orvosságban* ugyanilyen föltételek mellett: „Ne bánts a királyt! Ne bánts a magyart!”

Syrou a- // niath thekunched buabeleul // kyniuhhad ,

azaz mai helyesírással

Síró anyát tekintsed, bújából kinyuhhad.³

A határozott paradigmájú teljes **imp** alak, *tekint-se-d*, a susogóvá hasonult -j kezdetű **imp** jel után ott áll a -d személyjel is, ugyanúgy, ahogy a *kinyuhha-d* „kinyújtsad” alakban, ami Mészöly Gedeon magyarázata szerint az ómagyarban azt jelentette, hogy ’kihúzzad’.

Amint a „megronts” alakkal párhuzamos „ne piszkáld” mutatja, Zrínyi nyelvében a határozott paradigma használatának föltételei ugyanazok voltak, mint akár az ómagyar korban, akár ma is. Akkor hát mégis miért „megronts”, „ne bánts”, „taníts” áll *megrontsd*, *ne bántsd*, *tanítsd meg* helyett? Az ok itt is, mint a D\$T igék imperatívuszában elmaradt -t törlés esetében, muszkuláris-fonetikai. Az -nts [nč] szekvenciát a következő séma mutatja meg:

dentális	[n	č]
	nazális	orális
	zöngés	zöngétlen
	zár	rés

Az -nt végű igék **imp** határozott paradigmájának rövid alakja a mai kiejtés szerint ezt a szekvenciát adja ki: *-ntsd* [nčd]. Sematikusan:

dentális	[n	č	d]
	nazális	orális	orális
	zöngés	zöngétlen	zöngés
	zár	rés	zár

A sémából kiolvasható az a hullámváz, oda-vissza irányú mozgás, amit a hangképző szerveknek végeznie kell ennek a szekvenciának a létrehozásához – egy meglehetősen szűk területen, a szájüreg dentális régiójában. Tudjuk, a magyar nyelv nem kedveli a mássalhangzó-torlódást. A ma művelt embere, aki tud a magyarból hiányzó hangokat, sőt hangszekvenciákat is produkálni, amikor idegen szavakat használ, képes ennek a szintén a magas műveltség regiszteréhez tartozó

³ Ez utóbbi a mai nyújt alak *nyuht* [núxt] előzményének -t törléses **imp** alakja. Az ómagyarban a V\$T, D\$T típus mellett a -t végű igéknek volt még egy -XT típusa, ahol a -t törlésével előállott -X- tőhöz hasonult az **imp** -j-je (-XX-). Ld. még a Halotti Beszéd *zoboduha* alakját. E -XT típus viselkedése teljesen analóg a ma is meglévő manifeszt sziszegő + t végű igékével, azaz az -SZT típussal, vö. *nyuht* → (**imp** t-törlés) *nyuhhad* :: *oszt* → (**imp** t-törlés) *osszad*.

„tudákos” alaknak is a hiperkorrekt ejtésére, Zrínyi korában azonban még nem létezett a magyar nyelvnek ez a regisztere. Ezt a konfliktust, ti. a nehezen ejthető mássalhangzó-torlódást a nyelv természetes módon oldotta meg – törölte a harmadik elemet. Ezt két okból is megtehetette: egyrészt azért, mert létezett és máig létezik a rövid alak mellett a teljes, vele egyenértékű alak, pl. „rontsad”, „bántsad”, „tekintsed”. Másrészt pedig az imperatívusz amúgy is tele van törléssel és a törlések következtében előállott zérus jelekkel: hol a személyjel hiányzik, mint az általános ragozás rövid alakjában, pl. *ír-j-[]*, hol a módjel, mint a határozott ragozás rövid alakjában, pl. *ír-[]-d*, hol pedig, a *-t* végű igék esetében, a műveltetés-parancsolás komplementer voltából következően a műveltetés képzője törlődik, pl. a *szakasz-t* imperatívuszában, *szakasz-[]-sz*. A D\$T típus imperatívuszának határozott ragozású rövid alakja egy olyan konstellációt képvisel, ahol a dentális vonzás miatt elmarad a *-t* törlés (= a muszkuláris-fonetikai automatizmus legyőzi a szemantikait), a *-j* mégis *-s*-ként realizálódik (= a szemantika nem hagyja magát), törlődik a személyjel (= a muszkuláris-fonetikai automatizmus ismét győz a szemantika fölött): *Ne bán-t-s-[] a magyart!*

Véleményem szerint tehát téves a legutóbbi Zrínyi-kiadás *Jegyzeteinek* azon megállapítása, amelyet éppen az imént idézett felkiáltás kapcsán tesz, hogy „Az alanyi és tárgyaz ragozás között nincs különbség” (Zrínyi 2003: 935). Remélem, sikerült megmutatnom, hogy e példában, valamint a hozzá hasonló többiben is, megvan ez a különbség, csakhogy bennük a szemantikai és a fonetikai folyamatok között konfliktus támadt, amit sajátos kompromisszummal oldott föl a magyar nyelv Zrínyi korában.

Bibliográfia

- Mészöly, G. 1942. Nyelvtörténeti fejtegetések a *Halotti Beszéd* alapján. In: *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Philologica* (XIV. kötet). Szeged: A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem és a Rothermere-Alap támogatásával kiadja a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete.
- Mészöly, G. 1944. Az ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. In: *Universitas Francisco-Josephina. Acta Philosophica* 8. Kolozsvár [A Magyar Nyelvtudományi Társaság által kiadott reprint, é.n.]
- Mészöly, G. 1982. *Népünk és Nyelvünk*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Simoncsics, P. 2006. Pragmatika és modalitás. A helyesírás útmutatása a *-t* végű igék konjunktívuszának morfológiájához. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 49. Bukarest: Román Tudományos Akadémia.
- Zrínyi, M. 2003. *Zrínyi Miklós Összes Művei*. Budapest: Kortárs Kiadó.